Militärbyggnader på Djurgården och Östermalm

av framlidne arkitekten fil dr Ejnar Berg

UNDER MEDELTIDEN ÄGDE kronan, d v s staten, stora delar av marken norr och öster om Stadsholmen (Gamla stan). Genom överlåtelse till staden har arealen sedan undan för undan krympt ihop. När Gustav Vasa vid reformationen 1527 konfiskerade katolska kyrkans mark ökade kronans domäner i Stockholm. Kungen kunde då, och sedermera hans söner, påbörja anläggandet av den under århundraden framöver segerrika svenska krigsmakten.

Till en början anlades ett örlogsvarv på Blasieholmen, som då var en ö, och på andra sidan Nybroviken ett kronobageri. Så fortsatte kronan att bygga militära anläggningar ända in på 1970-talet. Att bygga på egen mark är förmånligt, vilket kronan fick erfara när de ca 20 kasernetablissementen för 1901 års härordning skulle byggas från Ystad till Boden. I allmänhet tog kommunerna betalt för de stora markområden som ett kasernetablissement med tillhörande övningsområden krävde.

Av de ca 18 militäranläggningar som byggdes på Norrmalm med Skepps- och Kastellholmen, Ladugårdslandet och norra och södra Djurgården från mitten av 1500-talet och fram till 1970-talet återstår 17. Ingen annan stad (kommun) har eller har haft så många militära anläggningar. Av dessa är 7 delvis statliga byggnadsminnen. Dessa är i åldersordning: Kronobageriet, Stockholms örlogsstation, Artilleriets laboratorium, Artillerigården, delar av Galärvarvet, Livgardet till häst på Storgatan, Kungl Borgen, Generalstabens ridhus, och Livgardet till häst på Lidingövägen.

Därutöver uppfördes också ca 10 civila statliga institutioner. Däribland Patentverket på Valhallavägen, ritat av stadshusets arkitekt Ragnar Östberg, och Veterinärhögskolan som uppfördes i mitten av 1800-talet vid nuvarande Valhallavägens norra sida mitt emot bostads- och varuhuset Fältöversten. I slutet av uppsatsen redogör jag närmare för Fältöverstens tillkomsthistoria.

Vid mitten av 1870-talet hade stormakterna England och Tyskland av hälso- och humanitära skäl börjat förlägga soldater i envåningspaviljonger. De stora kasernerna för flera hundra man ansågs vara ohälsosamma. På 1870-talet påbörjades planeringen för ett nytt kasernetablissement till Livregementets dragoner. Det första förslaget ritades 1875 av arkitekterna bröderna Kumlien som föreslog förläggning i envåningspaviljonger.

Som framgår av ritningen skulle paviljongerna vara ovala och placeras utmed en centralt dragen alléväg utmed Djurgårdsbrunnsvikens norra strand. Mellan paviljongerna skulle trädgårdar anläggas och skötas av manskapet. Förslaget vann dock ej riksdagens bifall. I stället byggdes enkla längor i en våning som ganska omgående byggdes på med ytterligare en våning. Av denna bebyggelse

återstår endast några få byggnader intill Etnologiska museet.

Med tanke på att alla kasernetablissement som uppförts i Stockholm var stora dominanta anläggningar så hade raden med paviljonger omgivna av trädgårdar varit en mer passande bebyggelse utmed Djurgårdsbrunnsviken än de långa enkla huskroppar som blev livdragonernas hemvist.

De flesta av stadens många militäranläggningar fick i regel sina slutliga placeringar först efter omfattande och tidsödande utredningar. Innan Svea artilleriregementes kasernetablissement blev uppfört på Valhallavägen 1877 hade flera förslag till andra placeringar undersökts. Professor Cederschiölds motion från 1866 föreslog att kasernbyggnaden skulle uppföras strax norr om Livgardets till hästs kaserner på Storgatan och norr om Fredrikshovs slott, där Svea livgarde då var förlagt. Om etablissementet byggts här hade Lindhagens esplanadsystem knappast kunnat få den utformning den har idag enär delar av artillerikasernen skulle ha legat över Karlavägens nuvarande sträckning. Med tanke på esplanadsystemets storslagenhet hade en annan utformning troligtvis inte kunnat mäta sig med den som blev genomförd.

Innan Livregementets till hästs kaserner uppfördes på Lidingövägen fanns förslag till att förlägga regementet i en slottsliknande kasern på den plats där man tidigare planerat att bygga de ovala paviljongerna för Livgardets dragoner. De humanitära aspekterna från 1870-talet, om mindre kasernbyggnader, var nu bortglömda. Kasernen föreslogs bli drygt 100 m lång med logement i tre våningar efter arkitekt Erik Josephsons ritningar. Om den blivit byggd hade den blivit både den längsta och den stiligaste kasernen i landet. Den skulle ha blivit en pendang i renässansarkitektur till Nordiska museet på andra sidan viken, men för stockholmarna var det nog bäst som skedde, strandpromenaden blev därmed möjlig att anlägga.

Enligt 1911 års stadsplan skulle marken norr om Karlaplan, det vill säga området mellan Karlaplan och Valhallavägen, uppföras en magnifik militär stabsbyggnad med en förplats för ceremonier i kvarteret Fältväbeln (nu Fältöversten). Kungl Maj:t ansåg platsen så viktig att ritningarna till den nya bebyggelsen vid Karlaplans norra del och på sidogatorna Erik Dahlberggatan och Värtavägen skulle prövas av Konungen. Uppdraget att rita fasaderna på ömse sidor om förplatsen gick till arkitekterna G. Hagström och F. Ekman i Stockholm.

På deras panoramabild ser man husen som inramar förplatsen och som blev byggda enligt arkitekternas förslag, och stabsbyggnaden, som om den blivit byggd kommit att dominera omgivningen och samlat Karlaplans bebyggelse till ett slutet rum. Att Kungl Maj:t kunde diktera hur dessa nya byggnader skulle gestaltas berodde på att norra delen av Karlaplan tillhörde kronan. Först 1968 övergick marken till staden. Marken söder därom hade Kronan tidigare överlåtit till staden. Husen på stadens mark uppfördes tack och lov efter arkitekternas panoramabild.

För ungefär 40 år sedan påträffade jag i Krigsarkivet ett ritningsförslag från Fortifikationen till stabshus för armén för just denna plats. Detta erinrade jag mig när jag såg arkitekterna Hagström och Ekmans perspektivritning i Britt Sandströms uppsats i boken *Stenstadens arkitekter*. Fortifikationens förslag, med tinnar och torn försedda stabshus, har jag ej lyckats återfinna. Det var dock inte lika imposant som arkitekterna Hagström och Ekmans vision. Varför bygget ej blev av har jag inte efterforskat närmare, men som vi vet byggdes stabsbyggnaderna generalitetshuset ”Grå huset” på Östermalmsgatan och försvarsstabsbygg-

naden ”Tre vapen” på Banérgatan under 1920- respektive 1940-talen.

Att stabsbyggnaden inte blev uppförd här kan man bara beklaga med tanke på vad som sedan skedde. De högtflygande planerna där t o m Kungen skulle medverka blev om intet. Hur länge denna strävan att här skapa en storslagen monumental miljö hölls vid liv har jag ej efterforskat, men man kan förledas att tro att den var vid liv 1931 då Carl Milles flygarmonument invigdes. Monumentet står nämligen på den tilltänkta förplatsens södra begränsning mot Karlaplan i linje med Narvavägen.

Så länge verkar strävan ha varit vid liv, men vid närmare granskning av flygarmonumentet ser man att örnen på dess topp vänder sig söderut mot Karlaplan och ryggen åt den tilltänkta stabsbyggnaden och dess förplats. På 1990-talet planterades det träd runt monumentet och uppfördes två tunnelbanenedgångar och den kvarvarande obebyggda platsen blev till ett salutorg med blom- och fruktförsäljning samt en korvkiosk. Detta arrangemang har ytterligare betonat avskärmningen av Karlaplan från det 1973 uppförda bostads- och varuhuset Fältöversten. Om detta var avsiktligt vet jag ej, men det bevarade onekligen Karlaplans unika stadsbild.

När generalitetshuset på Östermalmsgatan stod färdigt 1926 hade kronan tydligen inte längre användning för detta lilla markområde, som dessutom inte var möjlig att utöka. Strävan att åstadkomma en monumental militärbyggnad hade uppenbarligen avklingat. Tomten med sin stora grop (den ursprungliga marknivån) belamrad med lumpsamlarnas plåtskjul skulle komma att stå obebyggd i ytterligare 40 år för att 1973 ersättas av bostads- och varuhuset Fältöversten.

Folkhumorn frågade på sin tid varför det behövdes en ”Berlinmur” mellan Östermalm och Öfre Östermalm. Ambitionen att åstadkomma en paradplats i samklang med de framförvarande husen blev med Generalitetshusets tillkomst på Östermalmsgatan ej längre aktuell. Önskan att här uppföra en arkitektoniskt högstående byggnad verkar ha ersatts av en strävan att bryta den på Östermalm rådande bostadssegregationen och därför bygga förortsmässigt med största möjliga byggnadsvolym till lägsta möjliga kostnad. Men med den nyss avslutade Norrmalmsregleringen var det som om ingen längre orkade protestera mot fortsatt vandalisering av staden.

Med den här artikeln har jag velat åskådliggöra hur militära beslut kom att forma bebyggelsen på Djurgården och Östermalm. Den ger också anledning till spekulationer om hur annorlunda vår stadsbild hade kunnat bli. En del förslag kan man vara glad för att de inte kom till stånd och andra beklaga att de ej blev av.

Författaren framlidne arkitekten Ejnar Berg var under en lång tid anställd vid Fortifikationsförvaltningen som chefsarkitekt.

Författaren till denna artikel, arkitekten, fil dr Ejnar Berg (1923–2021), var en förgrundsgestalt inom svensk kasernarkitektur efter den kände arkitekten Erik Josephson (1864–1929) som bl a ritade Kvibergs kaserner i Göteborg, Generalitetshuset och Livgardets Kavallerikasern i Stockholm. Ejnar Berg var verksam som arkitekt under en lång tid vid Fortifikationsförvaltningen, från 1965 till sin pensionering 1988. Vid sidan av sin yrkesverksamhet som arkitekt studerade han från mitten av 1960-talet även konstvetenskap och doktorerade 1981 i detta ämne.

Här nedan följer en lista på Ejnar Bergs utgivna böcker, uppsatser i samlingsverk och tidskrifter. De ger också prov på intressanta inblickar i en del av vår militärhistoria som nära är förknippad med de platser och byggnader som Försvarsmakten verkat i under lång tid och som under gången tid blivit minnesvärda för tusentals soldater och befäl i vårt land.

Bibliografi

”Vården av krigsmaktens kulturminnen” i *Tidskrift i Fortifikation*, nr 1 1972.

”Från kokgrupp till militärrestaurang” i *Kungl Krigsvetenskapsakademiens Handlingar och Tidskrift,* häfte 7-8 1973.

Erik Josephson och svensk kasernarkitektur, Stockholm 1975.

”Försvarets förläggningsbyggnader under 300 år” i *Arkitektur,* nr 2 1975.

”Vården av den militära bebyggelsen i Västernorrlands län” i *Byggnads- och kulturmiljöer i Västernorrland,* Örnsköldsvik 1977.

”Kulturhistoriska inslag i FortF verksamhet” i *FortF-nytt,* nr 4 1978.

”Referat från en exlibrisutställning” i *Svenska exlibrisföreningens årsbok 1978–1979,* Ekenäs 1980.

Kaserner, baracker och hyddor. Svenska soldatboningar under fyra århundraden, Akademisk avhandling, Stockholm 1981.

”Ett arkitekturhistoriskt perspektiv på trängregementet i Linköping” i *Svea trängregemente,* Stockholm 1985.

”Byggnadsminnesmärken” i *Tidskrift i Fortifikation,* häfte 1985.

”Bebyggelsen på arméns mötesplatser” i *Fortifikationen 350 år 1635–1985,* Stockholm 1986.

”Militära exlibris” i *Svenska exlibrisföreningens årsbok 1983–1986,* Ekenäs 1986.

”FortF som byggnadsvårdare” i tidskriften *Byggnadskultur,* nr 3 1988. Tema: Flottans byggnader & örlogsstaden Karlskrona.

”Artillerigården i Stockholm”, Vårdplan utgiven av Fortifikationsförvaltningen den 30 maj 1991 (K0001. 051-55-03-93).

”Kasernerna i Örebro” i *Närkes militärhistoria del III, Försvar i Örebro län,* Kumla 1993.

Referenser

Berg, Ejnar: *Erik Josephson och svensk kasernarkitektur*, Stockholm 1975.

Berg, Ejnar: *Vyer från KASTALER, KASTELL och KASERNER*, Probus förlag, 2004.

Sandström, Britt: ”Arkitektkontoret Hagström och Ekman” i Hall, Thomas (red): *Stenstadens arkitekter*, 1981.